

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО — суспільство, в основі якого лежить розгалужена мережа незалежних від держави інституцій, об'єднань та організацій, створених самими громадянами для виявлення й здійснення різних громадських ініціатив, задоволення своїх суспільних потреб та обстоювання колективних інтересів. У повсякден. вжитку під Г. с. нерідко розуміють рівень громадян. свідомості певного суспільства, активність громадян у створенні громад. організацій. Іноді, на рівні політ. гасел, Г. с. вживають як синонім ліберал. демократії. Деякі дослідники ототожнюють Г. с. з «відкритим суспільством», вважаючи, що ці терміни описують відповідно політ.-соціол. і політ.-філос. аспекти одного й того самого явища.

Сучасна ідея Г. с. істотно відрізняється від класич., започатк. Аристотелем у його концепції поліса й остаточно сформульов. Г. Геґелем. Суть класич. моделі полягає у нерозрізненні Г. с., що розглядається передусім як суспільство політичне, та держави. Для Аристотеля політ. суспільство є вершиною морал. розвитку людства від природ. (варвар.) стану послідовно до родин. гнізда, сільс. громади, держави. Саме у державі повною мірою реалізується сусп. сутність людини як політ. і громад. істоти. Ідеї Аристотеля по-своєму розвивали Цицерон, І. Кант, Ж.-Ж. Руссо, Х. Арендт. Зовсім ін. концепцію Г. с. розробили у 17–18 ст. ідеологи новоєвроп. лібералізму А. Сміт, Д. Ферґюсон та Дж. Локк. Появу Г. с. вони небезпідставно пов'язували з поділом праці та поступовим вивільненням госп. діяльності зі сфери політики, її усамостворенням і утвердженням як пріоритет. діяльності. Індустріал. революція зробила госп. діяльність (а не владу та близькість до неї) гол. джерелом добробуту і підґрунтям незалеж. соц. становища індивіда. Економіка, таким чином, стала пріоритет. щодо Г. с., а воно, у свою чергу, — пріоритет. щодо держави, яка не може ефективно керувати економікою й регулювати всі госп. та майнові відносини між громадянами. У цьому розумінні Г. с. є формою «ринк. спільності» індивід. власників, чий приватні, егоїст. інтереси переплітаються і, взаємодіючи, надають «стихійності» всьому суспільно-екон. устрою. На відміну від Аристотеля та його послідовників, які політ. (громад.) сферу вважали вищою від приват., оскільки саме у ній індивід має ширші можливості для самореалізації, новоєвроп. ліберали утвердили верховенство приват. інтересів, щодо яких політика має лише підряд. характер.

Г. Геґель знач. мірою розвинув аристотелів. концепцію Г. с., врахувавши при цьому і погляди своїх ліберал. сучасників та попередників. Він чітко розрізняв

Г. с. та державу, хоча і вважав цю різницю тимчасовою. Полемізуючи у непрямій формі з лібералами, Г. Геґель стверджував, що індивід керується не лише особистими, вузькогоїст. інтересами, а й сусп., засвоєними у процесі освіти та виховання, тобто соціалізації. Саме завдяки співпраці з ін. громадянами особисті інтереси індивіда можуть бути реалізовані повніше, сприяючи тим самим реалізації інтересів ін. індивідів. Таким чином, Г. Геґель інтерпретував Г. с. як сферу медіації приват. інтересів, своєрід. посередника між приват. особою (родиною) та державою. Відповідно до сфери Г. с. Г. Геґель зараховував і такі суто держ. інституції, як суд та поліція, мотивуючи це тим, що вони не лише захищають інтереси громадян, а й уособлюють певний дух загальності, потребу певної узгодженої взаємодії, притаманну суспільству. Йдеться про визначення й прийняття індивідом для своєї діяльності певних правових рамок, які враховують такі ж права ін. громадян, контроль за якими покладено на державу.

Чітке розмежування між Г. с. та державою зробив автор найпоширенішої нині соціол. концепції Г. с. А. де Токвіль у 1835. Якщо стосунки громадян із держ. владою (центр. і місц.) він окреслив як суспільство політичне, то взаємини громадян між собою, поза сферою родин., дружніх та ін. суто приват. взаємин, — як суспільство громадянське. Характер. рисою Г. с. за А. де Токвілем є динаміч. розвиток різних добровіл. спілок та організацій, створених самими громадянами на підставі конкрет. ідеол. доктрин для досягнення певних політ. цілей, пов'язаних із здобуттям держ. влади чи здійсненням безпосеред. впливу на неї.

Питання належності політ. організацій (партій) до сфери Г. с. та держави і досі залишається дискусійним. Загальновизнаним, однак, є висновок А. де Токвіля про вирішаль. роль громад. об'єднань і політ. організацій у забезпеченні сусп. плюралізму та демократії. Саме завдяки інституціям Г. с. громадяни мають змогу вільно висловлювати й обстоювати свої погляди, вдосконалюватися в самоорганізації, утверджувати свою автономність щодо держ. органів. Розвинене Г. с. є інституціоналізов. виявом сусп. плюралізму і, водночас, його ефектив. гарантом перед авторитар. чи тоталітар. тенденціями держави або певних сусп. сил (воно не лише передбачає формал. розподіл влади та баланс інтересів, а й забезпечує громад. контроль за цим розподілом та підтримує згаданий баланс). З одного боку, Г. с. привчає громадян до того, що вони можуть і повинні впливати на сусп. життя осмисленим, цілеспрямов. і легал. чином через відповідні самодіял. інституції, з ін. — привчає державу до відповідальності та звітності перед громадянами, відіграючи не лише посередницьку,

а й важливу формотворчу роль у сенсі виховання певної політ. культури й вдосконалення механізмів взаємодії між собою і державою.

Г. с. в Україні має давні традиції в елементах місц. самоврядування давньоруських міст та спробах сусп. (зокрема екон.) емансипації у рамках кодифіков. права. Ці елементи стали особливо помітними у 16–17 ст., після включення укр. земель у знач. мірою європейзов. юрид. простір Речі Посполитої. В Україні поступово розвивалося місц. самоврядування і незалежне судочинство, з'явилися громад. організації (церк. братства, цехові об'єднання) та освітні заклади (школи, колеґіуми). Водночас процеси зародження Г. с. і подолання середньовіч. станової системи суттєво обмежувалися невисокою урбанізованістю краю, екон. відсталістю та заг. колоніальним статусом укр. населення. Наприкінці 18 ст., після загарбання Росією Правобережжя України та ліквідації гетьман. автономії на Лівобережжі, процеси громад. емансипації за умов жорстоко-авторитар., деспотич. імперії взагалі припинилися. Єдиним винятком стали зх.-укр. землі (переважно Галичина), які після поділу Польщі наприкінці 18 ст. потрапили до складу австр. імперії Габсбургів, де за умов парламент. монархії та дарованих нею відносних ліберал.-демократ. свобод Г. с. формувалася за тією самою моделлю, що й у ін. країнах Центр. та Сх. Європи.

Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. в Галичині вже існував практично весь спектр інституцій Г. с.: молодіжні, жін., спорт., реліг., культ.-осв. і навіть наук. (НТШ) організації, кооперативи, профспілки, незалежна преса, повноцінний політ. партії. Вони збереглися в умовах авторитар. польс. режиму, і лише у 1939 були знищені тоталітар. рад. владою. Традиція порівняно тривалого розвитку Г. с. у Галичині виявилась вирішаль. для його відновлення через півстоліття в умовах відносної сусп. лібералізації, викликаній в СРСР політикою «перебудови». Характер. рисою інституцій Г. с., що почали масово виникати наприкінці 80-х рр. у Зх. Україні (швидше й масовіше, ніж деінде в Україні), була їхня всіляко підкреслювана спадкоємність щодо реал., а іноді й міфіч. попередників із передвоєн. Галичини: газети «Віче», «Поступ», журнали «Дзвін», «Літопис Червоної Калини», товариство «Просвіта», Маріїнське товариство милосердя, театр-кабаре «Не журись!» тощо.

Становлення Г. с. у Сх. Україні відбувалося за значно складніших умов, унаслідок чого його повноцінне існування у більшості регіонів, особливо на периферії, й досі залишається проблематичним. У деспотично-авторитар. Рос. імперії зародки Г. с. з'явилися лише у 2-й пол. 19 ст. (після відносно ліберал. реформ 60-х рр.), проте в колоніально пригнобленій Україні вони стали справді помітними лише після революції 1905. Більшов. режим ліквідував ці зародки, виявивши, зокрема, характерну відмінність між авторитаризмом, який лише обмежує

становлення і діяльність інституцій Г. с., та тоталітаризмом, який ці інституції повністю знищує або одержавлює (всі т. зв. громад. організації не відігравали за тоталітар. соціалізму жодної самостій. ролі, а були лише додатками до парт.-держ. апарату). Цю тотальну етатизацію (одержавлення) Г. с. у соціаліст. державі передбачив 1903 І. Франко (стаття «Що таке поступ?») на підставі аналізу марксів. концепції всевідаючої і всерегулюючої держави. Формально відштовхуючись від Г. Геґеля, який усіляко абсолютизував Державу, марксисты доповнили його етатистські погляди ідеєю «класової боротьби». Позбавлена своєї діалектич. альтернативи (класової співпраці й порозуміння), ця ідея на практиці порушила геґелів. рівновагу між особистим, сусп. і державним. Навіть сам геґелів. термін «die burgerliche Gesellschaft» (який за І. Франком можна відтворити як «горожанське» або «громадянське» суспільство) марксистами перекладався як «буржуазне суспільство», набуваючи у контексті класової непримиренності виразно негатив. забарвлення.

Реабілітація терміна «Г. с.» в СРСР (а відтак і у пострад. Україні) розпочалася наприкінці 80-х рр. спочатку на рівні популяр. публіцистики, згодом — на рівні фахових аналіт. матеріалів, хоча ґрунтов. монографій на цю тему не з'явилося і понині. Дослідники визначають, як правило, три гол. перешкоди на шляху формування повноцін. Г. с. в Україні. По-перше — етатист. спадщина рад. часів, звичка населення до держ. патерналізму, його громадян. пасивність та відчуженість; по-друге — мовно-культурна різноманітність населення, яка знач. мірою розділяє інституції Г. с. за мовно-етніч. принципом, замість того, щоб робити їх заг.-нац.; по-третє — відсутність справжніх екон. реформ, а отже, й екон. підстав для емансипації громадян від тотально регулюючо-розподіляючої, патерналіст. держави.

Як і в усіх домодерних суспільствах, переважним джерелом добробуту в Україні нині є близькість до влади, а не справді легал. та ефективна госп. діяльність. Відтак, утвердження самодіяльного, екон. незалежного від держави і непідвладного її примхам громадянина як основи повноцін. Г. с. є проблематичним. Це не перешкоджає, однак, широкому входженню терміна «Г. с.» у пропагандист. обіг поряд з ін. політ. гаслами на зразок «демократії», «ринку» та «інтеграції у Європу». З одного боку, це наражає термін на небезпеку профанації, з ін. — спонукає до його серйознішого теор. і практ. освоєння.

Рекомендована література

1. E. Gellner. Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals. London, 1994;
2. Лісовий В. Феномен громадянства. К., 1996;
3. Пасько І., Пасько Я. Громадянське суспільство і національна ідея. Д., 1999;

4. Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави». К., 2000;
 5. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Л., 2002;
 6. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неklasичних інтерпретаціях. Л., 2003.
- М. Ю. Рябчук*

Бібліографічний опис:

Громадянське суспільство / М. Ю. Рябчук // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-31976>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).